

ОНИЩЕНКО
Олексій Семенович —
академік НАН України,
академік-секретар Відділення
історії, філософії та права
НАН України

УНІКАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОВІКОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Рецензія на 5-томне видання
«Історія української культури»

Наприкінці 2013 р. було успішно завершено великий академічний видавничий проект — «Історія української культури» у п'яти томах (дев'ять книг). Ця подія стала масштабним явищем у науковому і культурному житті сучасної України.

Завершено видання академічної «Історії української культури» у 5 томах, 9 книгах — вагомого фундаментального і міждисциплінарного дослідження, в якому вперше в історії нашої держави системно викладено багатовікову історію української культури, висвітлено її самотність та зв'язки з іншими культурами, розглянуто внесок української культури у світову культурну спадщину.

Метою цього видання, яке має загальнонаціональне значення, є сприяння реалізації державної культурно-інформаційної політики шляхом всебічного висвітлення всіх етапів вітчизняної історії культури, її подальшого дослідження, а також використання в навчальному процесі в системі Міністерства освіти і науки України.

Перший том «Історії української культури» є унікальною колективною працею, що охоплює явища матеріальної та духовної культури, які мали місце на землях нашої країни впродовж майже 1 млн років. У *розділі 1* досліджено питання про походження культури як феномена та культурогенез на теренах України у добу раннього та середнього палеоліту (700—40 тис. до н.е.).

Розділ 2 «Культура пізньопалеолітичного населення України» висвітлює поворотний момент становлення культури протягом 40—10 тис. до н.е., пов'язаний із опануванням теренів Європи Людиною розумною в суворих умовах формування мобільних громад мисливців на мамонтів та бізонів і вдосконаленням

соціальної організації людських спільнот, коли й з'являється мистецтво (архітектура, пластика, музика, танок), а сама культура стає розмаїтою й багатогранною.

Розділ 3 «Культура неолітичного населення України» (7–4 тис. до н.е.) присвячено культурному спалаху продуктивних та духовних сил унаслідок «неолітичної революції», розвитку землеробства і тваринництва, появи шліфування твердих порід каменю, що сприяло вирішенню харчової проблеми, поліпшенню умов життя і створенню умов для розквіту культури, а *розділ 4* «Культура енеолітичного населення України» (5–4 тис. до н.е.) висвітлює розмежування давніх теренів нашої держави на два види господарювання — землеробський та скотарський з їх особливими культурами. *Розділ 5* «Культури племен періоду розвиненої первісної общини (бронзова доба)» (4–3 тис. до н.е.) репрезентує строкатий світ скотарсько-землеробських археологічних культур, пов'язаних з поширенням колісного транспорту і прокладанням шляхів, монументальною кам'яною скульптурою та технологіями металообробки, ювелірного мистецтва й склярства.

Розділ 6 «Культура населення скіфо-сарматського часу» (IX ст. до н.е. — IV ст. н.е.) знайомить з культурними здобутками кіммерійців, скіфів, сарматів, а *розділ 7* «Культура античних держав Північного Причорномор'я» — зі скарбницею здобутків античної цивілізації на теренах України (VII ст. до н.е. — V ст. н.е.): технологіями спорудження фортець, храмів, палаців, театрів, випікання хліба й виноробства, поширенням на північ християнської віри, писемності і наукових знань.

Розділ 8 «Культура ранніх слов'ян» (II ст. до н.е. — VIII ст. н.е.) подає синтез культурних досягнень слов'янських племен та їхніх потужніших на той час сусідів — аланів, готів, гунів, аварів, болгар, хозар, а *розділ 9* «Київська Русь» (IX–XIII ст.) є найбільшим у томі й найорганічніше реалізовує синтез історичних джерел та археології, висвітлює питання мови, писемності, літописання, літератури, релігії та права, наукових знань, музики й театру.

Розділ 10 «Культура середньовічних кочовиків» присвячений культурному феномену тюркомовних номадів, які створили власну цивілізацію в степах України, та мистецьким витворам аварів, мадяр, печенігів, половців, а *розділ 11*

«Середньовічний Крим» (V–XV ст.) — особливостям матеріальної та духовної культури етнічно строкатого населення Кримського півострова, з якого й почалося поширення на терени України християнської віри і культури та їх взаємодія з мусульманською культурою за часів пізнього середньовіччя.

Загалом перший том «Історії української культури» є важливим джерелом наукового пізнання витоків і генези вітчизняної культури, її багатющої спадщини, яка органічно вплетена у світові культурно-історичні й цивілізаційні процеси.

Другий том «Історії української культури» присвячено розвитку освіти, мистецтва і літератури, стану наукових знань на українських землях у XIII — першій половині XVIII ст., комплексному дослідженню культури українського народу в цей період і визначенню її міжнародного значення. З урахуванням геополітичного становища України в цьому томі висвітлено зміни ареалу розселення українців та вплив природного середовища на хід заселення й освоєння території і, зокрема, — формування суцільної української етнічної території та хід розселення українців на цих землях. Завдяки цьому подано своєрідне соціальне й політичне тло для подальшого висвітлення процесів культурного життя, в загальних рисах обґрунтовано тезу про зв'язок формування культури, національної свідомості та державності.

На основі досліджень етнологів у другому томі висвітлено виробничу культуру, її світоглядну детермінованість та еволюцію, здійснено культурологічну інтерпретацію побутової культури й аналіз ритуалізації побуту. Розглянуто світоглядні основи української духовності й міжнародні аспекти культурного життя, історію релігії та церкви в Україні, взаємовпливи і переплетіння решток дохристиянських вірувань з новими явищами, пов'язаними з освоєнням християнського віровчення, еволюцією богословських поглядів, поширенням різних ортодоксальних і єретичних течій в Україні. Особливу увагу звернено на українські князівства, які наприкінці XIV — в середині XV ст. були васалами великих литовських князів,

але водночас зберігали певні традиції давньої української державності, сприяли збереженню пов'язаних з нею форм політичної та духовної культури.

У розділі «Українська культура на переломі (друга половина XVI — перша половина XVII ст.)». Культурно-національне відродження» відзначено, що переломною добою в історії українського народу і його культури стала друга половина XVI — перша половина XVII ст.: час виходу на історичну арену козацтва, спалаху керованих козацькими провідниками повстань, загострення боротьби міського населення і частково шляхти проти національно-релігійного пригнічення, пожвавлення протестантських, а пізніше й унійних рухів, які також були виявами і чинниками пожвавлення культурно-освітньої діяльності. Саме тому зазначений період став і часом найбільшої інтенсивності ренесансних тенденцій, і, водночас, зародження й утвердження українського бароко.

Діяльність братств, заснування Острозького колеґіуму, Львівської братської школи, Києво-Могилянської академії, протестантських та римо-католицьких освітніх закладів, розвиток літератури й мистецтва, професіоналізація деяких галузей наукової діяльності — все це яскраво засвідчує, що піднесення національно-визвольного руху, боротьба за політичні права українського народу супроводжувалися яскравим спалахом культури, а вивчення всіх форм національного руху дозволило зрозуміти й об'єктивно висвітлити непростий процес зростаючого самоусвідомлення нації й формування ідеологічних умов всенародної визвольної боротьби в середині XVII ст.

Третій том «Історії української культури» присвячений еволюції національного культурного процесу в другій половині XVII—XVIII ст. До його написання було залучено потужний фаховий потенціал, відомий своїм науковим доробком у різних сферах дослідження пізнього українського середньовіччя — раннього нового часу. Окрім істориків, до написання текстів було залучено провідних філософів, мистецтвознавців, філологів, етно-

графів, спеціалістів з історії науки і техніки. Підготовлена їх зусиллями праця, яка ґрунтується на широкій джерельній базі й аналітичному осмисленні історіографічного доробку, демонструє цілісне, комплексне бачення стану української культури в умовах Національної революції та суспільно-політичних трансформацій наступних періодів, її місце і роль у все-світній культурно-історичній цивілізації.

Вирішальним є те, що практично вперше в історіографії, абстрагувавшись від ідеологічних штампів і догм, науковці з висоти XXI ст. змогли неупереджено поглянути на культуру козацької України, в усій багатогранності відтворивши її історію для сучасного й прийдешніх поколінь. Їм вдалося не лише подолати усталені впродовж багатьох десятиліть стереотипи в оцінці окремих виявів та явищ культурного розвитку ранньомодерної України, а й переосмислити з нових методологічних позицій концептуальні засади висвітлення тих складних і багатоаспектних процесів, сукупність яких і визначає духовність та культуру українців.

Представлений на сторінках цього тому матеріал засвідчує високий культурно-духовний потенціал української нації. Беззаперечною мовою фактів автори доводять, що в переломну добу української історії, попри воєнне лихоліття, роз'єднаність українських земель і перешкоди з боку чужоземних режимів, українська культура продовжувала успішно розвиватися в загальному контексті всесвітнього культурно-історичного процесу, збагачуючи його і одночасно духовну скарбницю власного народу.

У XVII–XVIII ст. козацька Україна подарувала світові цілу плеяду талановитих діячів культури та освіти — майстрів пензля і графіки, архітекторів, композиторів, блискучих літераторів та філософів-мислителів. Якісні зрушення у цей час спостерігалися у сфері образотворчого мистецтва та архітектури. Новими жанрами поповнилася народнопоетична творчість, високим світовим стандартам відповідали кращі зразки української літератури, книжкової графіки, скульптури, музики, зароджувались елементи професійного теа-

тру, утверджувалась історіографія як наука. Справді революційний прорив спостерігався у сфері ідеології та політичної культури. Високого рівня досягли медичні знання, а розвиток сільського господарства та ремесел, промислове виробництво обумовлювали розробку нових технологій, інтенсивне накопичення нових прикладних знань, а відповідно — і становлення цілих галузей технічно-прикладних наук.

Використовуючи власну методіку добру й викладу матеріалу, автори тому поряд із літературно-мистецькими та просвітянськими сюжетами, питаннями культури побуту і виробничої сфери висвітлюють і такі нетрадиційні галузі культурного життя, як політична та правова культура, формування засад державної та соціальної ідеології, сільського та міського самоврядування, культури дипломатичних відносин тощо. Значну увагу приділено також розвитку науки та наукових знань, особливостям і закономірностям світогляду та історичної свідомості, системам цінностей, етикету та політико-культурних орієнтацій окремих сфер українського суспільства в період переходу від середньовіччя до новочасної доби.

Характерною особливістю тому стала спроба поєднати всі формовияви національного культурно-духовного життя в єдиний, надзвичайно складний і багатоаспектний процес зі своїми внутрішніми зв'язками. Йдеться не про створення окремих нарисів специфічного, вузькоспеціального характеру, а про працю, в якій культура на етапі раннього нового часу висвітлюється як феномен духовного розвитку українців, як система духовних цінностей. Матеріали тому не лише відкривають широкі перспективи для майбутніх наукових пошуків, а й дають неоціненний матеріал для виховання на культурному спадку зазначеної історичної доби молодого покоління, піднесення загальнокультурного рівня суспільного загалу.

Четвертий том «Історії української культури» є спробою дати нове і цілісне наукове осмислення національно-культурного життя й мистецької спадщини України у часопросторі XIX ст. в умовах бездержавності. Автори концепції зазначеного тому виходили з того, що

українська культура виступає як самодостатній організм з могутньою кореневою системою, з надр якої виросла розмаїта за світобаченням та виразом традиційна культура, а на її основі виник яскравий і своєрідний пласт українського професійного мистецтва.

Перша книга 4-го тому «Історії української культури» присвячена традиційній етнокультурі українців — матеріальній, духовній і звичаєво-обрядовій, а також висвітленню форм і жанрів словесного й музичного українського фольклору. Зокрема, наголошується, що в першій половині XIX ст. розвиток літератури, мови, мистецтва та науки відбувався в річищі естетики романтизму, що активізувало інтерес учених до фольклору та історичного минулого України (М. Цертелєв, І. Срезневський, М. Максимович), а також віддзеркалювалося у діяльності харківських романтиків (А. Метлинський, М. Костомаров) та «Руської Трійці» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький). Водночас, прогресивні зміни, що відображали процес масштабних зрушень у суспільстві, позначились на розвитку історичної та народознавчої науки (М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович та їхні послідовники у Харкові, Одесі, Києві, народознавці Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Чубинський, С. Подолінський, В. Гнатюк та ін.). У другій половині XIX ст. відбувається остаточне ідейно-концепційне та організаційне оформлення історичної науки, заснування низки історичних товариств — таких, як «Просвіта», «Стара Київська Громада» і, зокрема, Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ), яке за своєю фаховістю й універсалізмом стало прообразом Національної академії наук України. Окремі розділи першої книги 4-го тому присвячені розвитку наукових дисциплін (філософії, природознавства, географії, геології, біології, хімії, медицини), історії духовної культури українців, питанням конфесійних процесів в Україні, що було поза межами можливого в радянській науці.

Друга книга 4-го тому зосереджується на висвітленні проблематики художньо-мистецької спадщини українського народу. Адже саме в цей час зусиллями її видатних представників

(І. Котляревський, Т. Шевченко, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Гоголь, І. Франко, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Леся Українка, М. Коцюбинський) українська література художньо осягнула і сформулювала масштабні світоглядні питання, створила розгалужену жанрово-стильову систему, а творчість Т. Шевченка спромоглася спрямувати розвиток української культури до національно-культурного відродження, що здійснювалося на народній мовно-культурній основі та здобутках високого професійного мистецтва.

В активізації національно-культурного руху і пробудженні національної свідомості величезну роль відіграв театр корифеїв (М. Кропивницький, М. Садовський, М. Заньковецька, М. Старицький, І. Карпенко-Карий), які створили національну школу в театрі, легалізували на сцені духовний і психологічний світ української людини. Водночас на основі багаті за жанрами і формами української народної музики виникають музично-сценічні жанри, вокально-хорова, симфонічна та камерно-інструментальна музика, закладаються основи вітчизняного музичного виконавства, вершинним явищем цього періоду є творчість і діяльність М. Лисенка.

Аналіз образотворчого мистецтва, здійснений у *другій книзі* цього тому, засвідчує, що воно у стислі терміни проходить шлях розвитку, аналогічний тому, що в західноєвропейських країнах почався з доби Відродження. Тут вперше в історії українського мистецтва висвітлено творчість художників-кріпаків, розкрито характер взаємозв'язків українського мистецтва з російським та західноєвропейським. Автори тому вводять до наукового обігу чимало нових, невідомих імен митців, серед яких Д. Маляренко, П. Левицький, К. Юшкевич-Стаховський, М. Яблонський, І. Шаповал, І. Засідатель та ін. Разом з тим, відсутність в Україні вищого мистецького закладу призводила до відтоку її інтелектуальних і творчих сил до Росії. Так, у першій половині XIX ст. у Петербурзі концентрується значна частина творчої української еліти (В. Боровиковський, Д. Левицький, К. Головачевський,

Д. Бортнянський, Є. Гребінка, Н. Кукольник, М. Гоголь, В. Тропінін, А. Мокрицький, Т. Шевченко, М. Ге, О. Литовченко та ін.).

У другій половині XIX ст. відбувається й інтенсивна стильова динаміка художньо-виражальних засобів, розвиток і оновлення яких пов'язані з діяльністю визначних і самобутніх майстрів. Імена М. Пимоненка, Ф. Красицького, І. Труша, М. Сосенка, С. Васильківського, О. Мурашка, В. і Ф. Кричевських, О. Новаківського, О. Кульчицької репрезентують новий тип художника та унаочнюють становлення національної художньої школи в Україні.

Об'єкт дослідження **п'ятого тому**, викладеного у чотирьох книгах, що вийшли в світ у 2011–2013 рр., – розвиток української культури у XX – на початку XXI ст., тобто від початку XX ст. до нашого сьогодення. Культурний розвиток цього періоду є не лише тривалим, але й найскладнішим, оскільки віддзеркалював явища культурного життя в умовах, коли українській гуманітарній науці років незалежності України відкривалися нові, раніше замовчувані чи недосліджені явища, так звані «білі плями», продукувалися нові точки зору на цілі періоди драматичного XX ст. з його кількарізованими змінами ідеологічних і політичних курсів, що мало безперечний вплив на культурний процес. Окрім того, додавалися необхідність висвітлення нових і новітніх явищ, які мали місце уже наприкінці XX – на початку XXI ст., намагання авторів при доопрацюванні практично всіх розділів цього тому доповнити розгляд найновішими, найсвіжішими фактами і подіями, в тому числі й тими, загальна оцінка яких ще не встановилася. Природно, постійна робота над текстом тому з боку численного загону авторів, яка всі ці два десятиліття практично не припинялася, а також намагання вдосконалити і всебічно аргументувати виклад історичних і сучасних фактів, вели до збільшення обсягу тому, що зрештою мало своїм наслідком планування його до виходу в 4 книгах.

П'ятий том «Історії української культури» є підсумком роботи великого авторського колективу, що нараховує 97 осіб. Його чотири книги,

тематично виділені у 65 розділів різного обсягу, містять у сумі 3782 сторінки ілюстрованого тексту й розділені на чотири змістові частини.

Частина перша, що займає третину 1-ї книги, має назву «Етапи розвитку української культури у XX – на початку XXI століття» і містить комплексний хронологічний (розділений на 5 періодів) огляд розвитку української культури від початку XX ст. до наших днів.

Частина друга «Українська мова. Аспекти мистецького розвитку» займає дві третини 1-ї книги та всю 2-гу книгу і має своїм змістом огляд (переважно у соціокультурному плані) функціонування й розвитку української мови у цю непросту для неї добу. Оглянуто здобутки образотворчого мистецтва, музичних мистецтв, літератури, архітектури, при цьому акцентовано увагу на тих яскравих явищах українського мистецтва XX – початку XXI ст., які отримали світовий резонанс.

Предметом висвітлення *третьої частини* «Культура та розвиток науки і технологій в Україні» є культурний аспект розвитку соціогуманітарних, численних точних і природничих наук, технічних наук та розвитку прогресивних технологій. При цьому також акцентовано представлено ті дисципліни і напрями, в яких українська наука і техніка займають провідні у Європі й світі позиції, у яких Україна мала чи має безперечні здобутки. Особливу увагу приділено становленню та історії діяльності Національної академії наук України, підкреслено її роль у розвитку української науки й української культури.

Заключна, *четверта частина* «Проблеми функціонування, розвитку і збереження культури в Україні» присвячена культурній сфері і ділянкам, у яких відбуваються процеси, що мають своєю метою збереження культурних цінностей (бібліотеки, архіви, музеї), відтворення й забезпечення культурного рівня (освіта й шкільництво, книгодрукування, засоби масової інформації, культурно-просвітницька діяльність). Поряд із цим приділено увагу й окремим питанням політичної культури та культури міжнаціонального спілкування, релігійного розвитку, культурним аспектам охоро-

ни здоров'я, фізичної культури і спорту, культури побуту, тобто культурі у широкому значенні слова — як культурному зрізу багатьох ділянок і сфер сучасного життя народу України.

У «Передмові» до першої книги 5-го тому (автор — академік НАН України М.Г. Жулинський) окреслено проблематику культурного розвитку ХХ — початку ХХІ ст., а в «Післямові» до заключної, четвертої книги 5-го тому (автор — академік НАН України І.М. Дзюба) підбито підсумки наукового академічного дослідження всього багатовікового розвитку української культури, здійсненого у п'ятитомному виданні, з акцентом на культурній ситуації в сучасній Україні.

Видання «Історії української культури» у 5 томах і 9 книгах, здійснене Національною академією наук України, — непересічне, масштабне явище наукового і культурного життя України початку ХХІ ст. Це справді новаторське й фундаментальне дослідження є яскравим ствердженням націєтворчого й культуротворчого потенціалу українського народу, репрезентованого протягом багатьох століть, яскравим свідченням значущості української культури у світовому культурному просторі, а як безпосередньо наукова праця — значною віхою у науковому осмисленні цього феномена і, водночас, — міцним фундаментом для його подальшого дослідження.